

А.У. Русецкі, Ю.А. Русецкі

«Букварь» з Куцейны

«Букварь» – сиречь начало учения детем начинающим чтению изыкати». Менавіта такую мела кніга, выдадзеная беларускім друкаром Спірыдонам Багданавічам Собалем 375 гадоў таму ў тыпаграфіі Куцеінскага манастыра пад Оршай (дарэчы, першай актыўна дзеючай кірыліцкай тыпаграфіі на Беларусі). Дэталёвае і ўсебаковае асэнсаванне гэтай падзеі дазваляе вызначыць шэраг адметнасцей, якія можна абазначыць як гістарычна значныя. На наш погляд, такімі з’яўляюцца:

– *па-першае*, тое, што ў 30-я гады XVII стагоддзя, калі на тэрыторыі Беларусі поўным ходам усталёўваліся каталіцызм і уніяцтва (успомнім, што за жорсткасць у адносінах да праваслаўнага кліру сумнавядомы Ісафат Кунцэвіч быў пераведзены з Оршы ў Полацк, а адзін з кіраўнікоў Магілёўскага паўстання 1618 г. супраць іншаземнага засілля, бацька друкара Багдан Собаль па прыгаворы суда быў павешаны ў Варшаве ў 1619 г.), знайшоўся астравок беларускасці, дзе прыхільнікі праваслаўя Спірыдон Собаль і Іаіль Труцэвіч пры матэрыяльнай падтрымцы сям’і Статкевічаў – князя Багдана і яго жонкі Алены, арганізавалі выдавецкую справу, працягваючы на Віцебшчыне традыцыі славянскіх першадрукароў Івана Фёдарова, Францыска Скарыны і Васіля Цяпінскага;

– *па-другое*, «Букварь» Спірыдона Собаля быў першай у славянскай друкарскай справе кнігай, у назве якой выкарыстана слова «Букварь». Па сутнасці, Аршаншчына з’яўляецца радзімай славянскага і беларускага буквара – кнігі, па якой на працягу дзесяцігоддзяў вялося навучанне грамаце. Часта адзначаюць (і з гэтым нельга не пагадзіцца!), што калі б С. Собаль выдаў толькі адзін «Букварь» (а усяго ім у Кіеве, Магілёве, Куцейне і Буйнічах, што пад Магілёвам, выдадзена 19 кніг, якія адыгралі значную ролю ў распаўсюджванні асветніцкіх ідэй і захаванні роднай мовы і нацыянальнай культуры), то яго імя ўсё роўна было б залатымі літарамі ўпісана ў гісторыю беларускай мастацкай культуры. (На жаль, гэты выдатны факт чамусьці застаецца па-за ўвагай аўтараў падручнікаў, як для агульнаадукацыйнай, так і для вышэйшай школы);

– *па-трэцяе*, «Букварь» С. Собаля дапамагаў паспяхова вырашаць дваадзіную задачу навучання і выхавання моладзі ў праваслаўна-патрыятычным духу. Выдаўцом былі скрупулёзна адабраны і ўключаны ў кнігу біблейскія тэксты, якія ўтрымлівалі павучальныя царкоўныя каноны і малітвы. Сярод усіх дагматаў асабліва выдзяляецца «Десятисловие сиречь десять заповедей Ветхого завета» – своеасаблівы кодэкс ранняга хрысціянства;

– *па-чацвёртае*, «Букварь» меў спецыфічныя асаблівасці ў паліграфічным афармленні: наборны арнамент на тытульным лісце, гравюра на шмуцтытуле, мастацкія застаўкі і ініцыялы з раслінным арнамантам. Выданне атрымалася

прыгожае па знешнім выглядзе і таннае па цане. Друкару ўдалося выдаць кнігу, якая падабалася і вучням, і бацькам, будзіла ў іх патрэбнасць у ведах.

Некалькі слоў аб Спірыдоне Собалі. Канкрэтная дата яго нараджэння, на жаль, невядома. Але, калі прааналізаваць дадатковыя матэрыялы (у адной з актавых кніг магілёўскага магістрата пад 1615 г. значыцца запіс аб наяўнасці доўгу ў 2 капы мяшчанкі Анастасіі Цішкавай перад Спірыдонам Собалем. Так, калі ён з'яўляўся правамоцным удзельнікам здзелкі, яму ў той час было не менш 18 гадоў – узрост прававога паўналецця згодна Статута Вялікага княства Літоўскага), то можна зрабіць вывад, што нарадзіўся аўтар «Букваря» напрыканцы 90-х гадоў XVI ст.

Пасля смерці бацькі (1619) матэрыяльнае становішча сям'і Собалёў значна пагоршылася. Юнаку (а побач са Спірыдонам раслі яшчэ ягоныя брат і сястра) прыйшлося шукаць работу. Спачатку ён працаваў настаўнікам у школе Магілёўскага Богаяўленскага брацтва, а потым быў прызначаны яе рэктарам (у тых жа актах Магілёўскага магістрата запіс ад 6 сакавіка 1624 г. называе С. Собалёва «рэктарам школы Могилёвской»). Аднак узмацненне каталіцка-уніяцкага кантролю за духоўным жыццём беларускіх гарадоў, асабліва пасля жорсткага падаўлення Віцебскага паўстання ў 1623 г., не пакідала сыну павешанага бунтара надзей на актыўную жыццядзейнасць у імя развіцця беларускай культуры. Яму прыйшлося пакінуць радзіму і пераехаць у Кіеў. Спачатку працаваў настаўнікам у Кіеўскай брацкай школе, а потым выкладаў у Кіева-Магілянскай акадэміі (у 40-я гады XVII ст. тут будзе вучыцца яшчэ адзін знакаміты беларус – Сімяон Полацкі). У Кіеве С. Собаль вывучыў тыпаграфскую справу і адкрыў уласную друкарню.

У пачатку 30-х гадоў XVII ст. С. Собаль атрымаў запрашэнне пераехаць у Куцейну. Тут ён пазнаёміўся з мецэнатам Багданам Статкевічам, з якім у Спірыдона склаліся прязныя адносіны. Мабыць, дзякуючы за дапамогу ў адліўцы новых дробных шрыфтоў (10 стар = 54 мм), С. Собаль менавіта ў Куцейне напісаў эпіграму «На герб их милостей панов Стеткевичей», прысвечаную сям'і мецэната:

*Две сердца ся споили, меч их разрывает,
Моц старожитных домов през то освещдает,
Которым варварский гуфы не зривнали¹.
Пойзри на гелм, обачиш як ся потыкали.
Котвицы – теж веры статечной знаком,
Як кеды окрут на ветры умоцнен троизаком²,
А крест – церкви похвала, крест – верным оброна,
И тот есть Стеткевичов клейнот и корона.
Прето ж их слава в небо, як стрела, вносити
И на веки ся будет в людех голосити.*

Ужо ў пачатку лета 1630 г. убачыла свет першая, выкананая кірыліцай, куцейнская кніга С. Собалёва «Псалтырь» («Брашна духоўнае»). А праз год манастырская тыпаграфія зноў парадавала праваслаўны клір – былі надрукаваны «Молитвы повседневные» («Малітваслоў»), у якія выдавец уключыў «Пакаянныя плачы» святагорца Фікары і якія да гэтага ў праваслаўных выданнях не друкаваліся. Для сваіх першых выданняў С. Собаль відазмяніў гравюру «Апостал Лука» і стварыў уласную – «герб

¹ Які не знішчылі варожыя сілы.

² Як карабель, супраць ветру ўмацаваны якарам.

Багдана Статкевіча». Выкарыстаўшы міфалагічныя і біблейскія сюжэты, С. Собаль *упершыню* ў гісторыі беларускага кірыліцкага кнігадрукавання актыўна выкарыстаў малюнкi птушак, звяроў, выяў чалавека. «Брашна духоўнае», напрыклад, было аформлена буйнымі ініцыяламі з густым чорным фонам і тонкім малюнкам.

Асабліва паспяховым для С. Собаля стаў 1631 год, калі яму ўдалося ажыццявіць сваю мару. Была завершана падрыхтоўчая праца і выдадзены «Букварь» – самастойны і арыгінальны твор, які, па сутнасці, стаў своеасаблівым вынікам творчай дзейнасці беларускага асветніка на аршанскай зямлі.

Нягледзячы на кароткі, усяго двухгадовы, тэрмін прабывання ў Куцеіне, С. Собаль змог так арганізаваць выдавецкую справу, што яна працягвалася ў манастыры пад Оршай больш чвэрці стагоддзя. Пад кіраўніцтвам аўтарытэтнага дзеяча праваслаўнай царквы Іаіля Труцэвіча тут былі выдадзены такія значныя і неабходныя для асветы і выхавання кнігі, як «Гісторыя аб Варлааме і іасафе» (1637), «Брашна духоўнае» (1639), «Трэфалагiён!» (1647), «Дыёптра!» (1651), «Новы завет» (1652), двухмоўны «Лексікон славянарускі прозвішч тлумачэне» Памвы Бярынды (вядомы дзеяч усходнеславянскай мастацкай культуры) (1653) і інш.

У канцы 1632 г. С. Собаль пакінуў Куцеіну, але не пакінуў тыпаграфскую справу. Вядома, што ў Буйнічах і Магілёве ён выдаў каля 10 кніг. Ёсць звесткі, што ў гэты час С. Собаль аднавіў сувязі з Кіеўскім праваслаўным брацтвам. У 1633 г. на мяжы з Маскоўскай дзяржавай быў затрыманы купец з кнігамі. Мытнікі вызначылі: «Молитовник – литовская, киевская печать Богоявленского монастыря из братства». Як нам здаецца, гэта сведчанне таго, што Кіеўскае Богаяўленскае брацтва распаўсюджвала выданне Собаля – куцеінскі малітоўнік 1632 г. (ці яшчэ які-небудзь не дайшоўшы да нас прататып). Дарэчы, да гэтага часу С. Собаль добра ведаў класічныя мовы – грэчаскую і лацінскую, а таксама рускую, беларускую, украінскую і польскую мовы.

У канцы 30-х гадоў С. Собаль аднавіў свае дзелавыя і гандлёвыя сувязі з маскоўскім выдаўцом В.Ф. Бурцавым (прадаў яму «формы, в чём лют книжные печатные слова»), спадзеючыся на тое, што апошні дапаможа развіць выдавецкую справу ў Маскве. С. Собаль думаў, што В. Бурцаў дапаможа яму атрымаць дазвол на навучанне царскіх дзяцей грэчаскай, лацінскай, польскай і нямецкай мовам «и некоторым другим потребнейшим языкам», а таксама перакласці замежныя падручнікі на рускую мову. Але Бурцаў сам марыў аб расійскай славе і яму не патрэбен быў высокакваліфікаваны спецыяліст-сапернік. Справа закончылася тым, што ў 1639 г. С. Собаля нават не дазволілі ўезд у Маскоўскую дзяржаву: «чтоб в его ученье и в книгах смуты не было... и от него б, Спиридона, какая ересь не объявилась». У пачатку 40-х гадоў XVII ст. С. Собаль пераязджае ў Кіеў, дзе пастрыгаецца ў манахі Кіева-Пячорскай лаўры і прымае імя Сільвестра.

Памёр С. Собаль у Камянец-Падольскім у 1645 годзе, завяшчаючы сваім сынам незавершаныя кнігі, «дом с пляцом... на горе Ильинской» і іншую маёмасць.

А цяпер аб самім «Букваре» (адзіны вядомы экзэмпляр кнігі знаходзіцца ў Музеі ўкраінскага мастацтва ў Львове). Кніга выдадзена ў восьмую долю аркуша. Налічвае 40 лістоў (80 старонак), на якіх адсутнічае нумерацыя, але ў правым ніжнім вугле ёсць так званыя кустоды – першы склад ці слова, з якога пачынаецца слова на наступнай старонцы. Назва «Букварь» была надрукавана вялікімі літарамі, крыху ніжэй змешчана тлумачэнне «Сиречь начало учения детем начинающим чтению изыкати». У цэнтры і ўнізе старонкі

надрукаваны выхадныя звесткі «В Кутейне изобразился в типографии Спиридона Соболя Року 1631». Тытульны ліст аформлены арнамантам, апрача таго на ім меліся надпісы на замежнай мове. На зваротным баку тытула – умела скампанаваная гравюра Ісуса Хрыста з серафімамі. Наступная старонка мела такі выгляд: уверсе змешчана застаўка з раслінным арнамантам, ніжэй – рубрыка: «Азбука языка славенского». Пад ёй знаходзяцца 44 літары стараславянскага алфавіта ў прамым і зваротным парадку.

Матэрыялы «Букваря» можна ўмоўна падзяліць на дзве часткі: асноўныя граматычныя паняцці, якія давалі магчымасць авалодаць практыкай пісьма і беглага чытання, і маральна-дыдактычныя тэксты царкоўнага характэру. Лексічны матэрыял размешчаны так, што побач з царкоўнымі словамі былі словы, якімі карыстаўся «люди посполитый». У кнізе таксама знаходзіліся граматычныя правілы ў дапамогу аматарам вершаскладання, якое было папулярным у брацкіх школах Беларусі (у адносінах да тэмы сярод розных відаў «просодии» С. Собаль называе «оксию, варию, облегченную, врахию, мягкую»). Асаблівасцю «Букваря» С. Собаля было тое, што ён і пачынаўся, і заканчваўся малітвай (дзеці ўсё ж павінны былі расці веруючымі).

Вучэбная частка кнігі мела падзагаловак «Буква или письменна». Яна пачыналася алфавітам, у якім спачатку былі размешчаны вялікія літары, а потым меншыя. Яшчэ раз алфавіт быў надрукаваны ў зваротным парадку. Наступны раздзел складалі двухлітаравыя склады (ба, ва, га, да, бе, ве, ге, де...), потым трохлітаравыя (вра, гра, дра...). Пры гэтым у кнізе такога тыпу ўпершыню надрукаваны трохлітаравыя склады, якія маюць пэўны сэнс (рай, май, чай, твой, сей і інш.). Матэрыялы падаваліся такім чынам, што спачатку знаходзіліся больш лёгкія заданні, якія ад раздзела да раздзела ўскладняліся. Пасля складоў ішлі словы на вызначэнне літары (да прыкладу, Г – господь, Д – дух, И – Исус, К – крещение). Фанетыкай (у цяперашнім яе разуменні) вучні авалодвалі наступным чынам: спачатку трэба было засвоіць, што ў славянскім алфавіце існуюць «письмена», г.зн. літары «гласная, польгласная, двогласная, трегласная и согласна». Кожная група літар С. Собалем была выдзелена ў асобны рад для лепшага запамінання. У кнізе змешчаны кароткія звесткі з граматыкі, куды ўключаны правілы аб знаках прыпынку («черта, запятая, точка, двоеточие и др.») і націску.

З граматычных паняццяў С. Собаль, перш за ўсё, выдзеліў звесткі аб дзвюх частках мовы «имени» (цяпер назоўнікі і прыметнікі) і «глаголе» (дзеяслоў) – без іх ведання цяжка было поўнасцю авалодаць граматыкай – адной з «семи свободных наук». Звесткі аб частках мовы аформлены ў раздзеле «Парадеигмата пяти славянские грамматики склонений», «Десятисловия с дополнениями», «Таблицы чисел» і інш. На 17 старонках размешчаны матэрыялы аб пяці скланеннях «имени», на 6 – тэблицы спражэння ў розным часе дзеяслова «есть», на 2 – аб прыслоўях і дзеепрыслоўях. Заўважым, што для больш глыбокага разумення і запамінання былі падабраны словы кожнага скланення (мужчынскі, сярэдні і жаночы род; адзіночны, дваічны і множны лічбы). Пераканальнымі былі матэрыялы аб дзеяслове і вытворных ад яго – прыслоўі і дзеепрыслоўі. Для паўтарэння алфавіта ў «Букваре» выкарыстоўваўся «акростих» (верш, у якім рытмічная выразнасць дапаўняецца зрокавай: першыя літары яго радкоў складаюць імя ці нават цэлую фразу. Дарэчы, акаверш у кнігадрукаванні выкарыстоўвалі і Францыск Скарына і Іван Фёдарэў).

Аб папулярнасці і неабходнасці «Букваря», яго ролі ў распаўсюджванні пісьменнасці сярод «людю паспалитого» сведчыць і той факт, што кніга была

пераведзена самім С. Собалем у Магілёўскай тыпаграфіі ў 1636 г., а потым і Магілёўскім праваслаўным брацтвам (1648, 1649).

І было б зусім справядліва, калі б кіраўніцтва Украіны зрабіла «жест доброй воли» і перадала той адзіны вядомы экзэмпляр «Букваря» С. Собаля са Львова на яго гістарычную радзіму – у дзейнічаючы пад Оршай праваслаўны Куцеінскі манастыр.

ЛІТАРАТУРА

1. **Асвета і педагагічная думка ў Беларусі:** Са старажытных часоў да 1917 г. – Мн., 1985.
2. **Батвіннік М.Б.** Азбука на ўсе часы. – Мн., 2003.
3. **Березкин Н.Ю.** Роль книги в распространении научных знаний в Беларуси XVI–XVII вв. // Доклады Национальной академии наук Беларуси. – Мн., 2005. – Т. 49.
4. **Зернова А.С.** Белорусский печатник Спиридон Соболев / Кн.: Исследования и материалы. – М., 1965.
5. **Исаевич Я.Д.** Преемники первопечатника. – М., 1981.
6. **Мацюк О.Я.** Новые документы о типографии Спиридона Соболева / Федоровские чтения, 1973. – М., 1976.
7. **Русецкі А.У., Русецкі Ю.А.** Мастацкая культура Аршанскай зямлі ў канцы X–XIX стагоддзях. – Мн., 2002.

S U M M A R Y

In 2006 it is 475 years since the day when the first on the Belarusian soil «Bukvar» (Primer) was published by S.Sobol in Kuteinsk printing-house near Orsha. In the article the significance of this event for the national art culture of Belarus is analyzed.

Поступила в редакцию 4.04.2006